

Рајко Петровић*
https://orcid.org/0000-0003-1383-7339
Институт за европске студије
Београд, Србија

<https://doi.org/10.18485/sres.2023.2.1.2>
УДК 329.055.2(469)
Прејледни научни рад
Примљен: 7. 2. 2023.
Прихваћен: 21. 4. 2023.

УСПОН КРАЈЊЕ ДЕСНИЦЕ У ПОРТУГАЛИЈИ – КРАЈ „ПОРТУГАЛСКОГ ИЗУЗЕТКА“

АПСТРАКТ

Предмет истраживања овог рада јесте анализа изненадног успона португалске крајње деснице која је означила прекид „португалског изузетка“, односно вишегодишњег неписаног правила да је Португалија једина земља чланица Европске уније у којој крајња десница ни на којим изборима, било председничким, било парламентарним, било европским, није остваривала значајније резултате. Циљ истраживања јесте да објасни узроке успона Шега, крајње десне, конзервативне и ултранационалистичке португалске партије која је, на опште изненађење свих, на парламентарним изборима 2022. године освојила 12 посланичких мандата и постала трећа по снази парламентарна снага у Португалији. У складу са тим, најпре ћемо анализирати општи политички и друштвени контекст у Португалији, затим резултате претходних неколико изборних циклуса, а потом и програм Шега. Користећи се историјском методом, методом студије случаја и методом компаративне анализе дошли смо до закључака који говоре у прилог томе да су економска криза, пораст ксенофобије, незадовољство португалским политичким естаблишментом и владавина феминизма и левице на универзитетима и медијима имали кључни утицај на историјски успех португалске крајње деснице. Научни допринос рада огледа се у како у анализи политичких прилика у Португалији, неправедно запостављеној земљи у српским политиколошким анализама, тако и у анализи даљег ширења таласа крајње деснице широм Европе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Португалија, Шег, крајња десница, парламентарни избори, ксенофобија.

* rajko.petrovic@ies.rs

1. Теоријски оквир истраживања

Писати о било којој политичкој партији данас на европском тлу у контексту устаљене поделе на партије левице и деснице није нимало једноставно, а камоли направити прецизну разлику унутар десног политичког спектра између партија које припадају десном центру, крајњој десници, радикалној десници или екстремној десници. Нема сумње да корени десне мисли сежу до средњег века, као ни да до својеврсног бујања исте и оваплоћења политичких и економских концепција долази у 20. веку. Тако се, примера ради, већ у предратном стваралаштву Ернста Јингера (Ernst Jünger) могу пронаћи теоријски обриси радикалне деснице у оквирима феномена тзв. „конзервативне револуције“ (Ђурковић, 2019). Не треба заборавити ни то да су се два екстремна пола, односно екстремна левица и екстремна десница јавили у Европи почетком 20. века, а посебно у периоду између два светска рата, као реакције на класични грађански систем либералне демократије који се сматрао неинспиративним и лошим поретком (Ђурковић, 2011: 149). За потребе овог рада, с обзиром на то да се аутор определио да португалску политичку партију Шегу сврста у ред крајње десних партија, потребно је укратко осврнути се на концептуалне разлике између појмова крајња, екстремна и радикална десница. Тако Јово Бакић у оквиру крајње деснице прави разлику између десног екстремизма, у чијој сржи је неофашизам, и десног радикализма, који се не подудара у потпуности са фашизмом (Бакић, 2019: 34). Исти аутор, са друге стране, десници уопште приписује далеко уопштеније карактеристике попут инсистирања на националној, расној и верској униформности целог друштва, некритичког односа према капитализму, циничког тумачења међународног права и схватања да нација којој десничар припада вреди више од других (Бакић, 2015: 59). Бакић, исто тако, крајњој десници у целини приписује ауторитарност, национализам и ксенофобију (Бакић, 2019: 44). Треба напоменути и то да Бакић, примера ради, чак и једну прилично умерену партију попут португалске Социјалдемократске партије види као део радикалне деснице (Бакић, 2019: 568–569). Оваква тумачења озбиљно критикује Душан Достанић сматрајући да Бакић идеолошки крајње пристрасно приступа анализи феномена деснице, свдећи поделу између екстремне и радикалне деснице на поделу на отворене и прикривене (само споља демократске) ксенофобе, расисте и фашисте, где су разлике између њих никако суштинске, већ искључиво тактичке природе (Достанић, 2019: 289–290). Миша Ђурковић нову европску десницу, у коју спадају Фидес у Мађарској, Право и правда у Пољској, Лега у Италији, Слободарска партија Аустрије у Аустрији и остале назива и новом радикалном десницом, која се противи илегалним миграцијама, разарању традиционалних породичних односа и вредности и жели да поврати

суверенитет у руке сопствених земаља, али и која се све више креће од про-руских ка про-НАТО позицијама (Ђурковић, 2022: 133). Поменути Достанић екстремну десницу препознаје нпр. у немачким насилним неонацистичким партијама и покретима, али напомиње да је реч о маргиналним групама које не представљају озбиљну опасност јер је њихов политички утицај безначајан, док Алтернативу за Немачку смешта у оквиру тзв. нове деснице, јер је за строго контролисану политику пријема миграната (али не и обуставу или радикалну промену исте), заштиту породичних вредности, избалансиране односе са Русијом на пољу спољне политике, заштиту хришћанског немачког верског и културног идентитета од политичког ислама, те ову партију, као парадигматичан пример нове европске деснице, описује као далеко од опасне партије (Dostanić, 2020: 237–270).

Роџер Итвел (Roger Eatwell), велики познавалац десне мисли 20. века, писао је још крајем 1990-их година о буђењу политичког утицаја радикалних и крајње десних европских политичких партија, предвиђајући им успех у будућности. Он је у Британском националном фронту, француском Националном фронту и Британској националној партији видео типичне примере истих приписујући им ауторитаризам, популизам, екстремизам, национализам, па чак и расизам (Eatwell, 1998: 3–17). Исти аутор читав низ политичких партија широм Европе, попут Слободарске партије Аустрије и Народне партије у Швајцарској, описује као екстремно десне, пре свега због њиховог симпатисања нацизма, прикривеног антисемитизма, а потом и због жестоког противљења приливу миграната и реализацији концепта мултикултурног друштва уопште (Eatwell, 2000: 407). Када је реч о радикалној десници данас, Итвел види харизматски однос према бирачима и политици уопште као један од њених темеља, посвећујући читаво једно поглавље зборника анализи овог феномена (Eatwell, 2018: 251–268). Руски аутор Станислав Бишок (Станислав Бышок) партије нове европске деснице карактерише као савремене европске традиционалисте које имају за циљ стварање тзв. Нове Европе, засноване на традиционалној идеологији која укључује заштиту породичних вредности, јавног морала, хришћанског наслеђа Старог континента, очување суверенитета европских нација, борбу против отуђене европске бирократије и неолибералних елита, али и битно другачији, односно позитивнији и конструктивнији однос према Русији, због чега европски левичари идеологију савремених европских традиционалиста сматрају „европским путинизмом“ (Бышок, 2017).

Направити разлику између крајње деснице, радикалне деснице и екстремне деснице није нимало једноставан задатак. Неретко се исти употребљавају као синоними, премда разлике између њих свакако постоје. Тако се на сајту Лиге против клевете (Anti-Defamation League), једне од најстаријих и најутицајнијих организација која се бави борбом против мржње, те која

се сматра прилично лево-либералном, може видети да се крајња десница и радикална десница сматрају синонимима и описују се као радикалније од уобичајено схваћеног конзервативизма. Као главне карактеристике истих наводе се политика против абортуса, анти-мигрантски и анти-исламски сентименти и идеје и сл. Са друге стране, за крајњу десницу се каже да може бити синоним са екстремном десницом, али да ипак постоје и другачија тумачења која подразумевају да крајња десница у себи садржи и одређене аспекте мејнстрим конзервативизма, те се као таква сматра не само неодређенијим, већ чак и непожељнијим термином у односу на екстремну или радикалну десницу (ADF, 2017). Душан Достанић сматра да је десница сама по себи одавно постала крајње пезоративан термин гледано из угла лево-либералних интелектуалних и политичких кругова који јој приступају крајње субјективно и ненаучно. Ови кругови суштински ни не прихватају поделе унутар саме деснице, где се нпр. радикални десничари сматрају нешто умеренијим од екстремних десничара, али и потенцијалним екстремним десничарима у будућности, те је сваки облик деснице (а посебно њена победа на неким изборима у некој земљи) схваћен као опасна претња, уз неретко приступање феномену деснице кроз *reductio ad Hitlerum* како је то приметио Лео Штраус (Leo Strauss). У најбољем случају, сматра Достанић, данас се у мејнстрим медијима може говорити о разлици између умерене са једне и радикалне, односно екстремне деснице са друге стране (Достанић, 2022). Андерс Равик Јупскас (Anders Ravik Jupskås) и Ирис Боу Сегерс (Iris Beau Segers) са Универзитета у Ослу екстремну десницу описују као политичку опцију у чијој сржи су антидемократско противљење једнакости, расизам, ксенофобија, ексклузивистички национализам, ауторитаријанизам, али и разне теорије завере (Ravik Jupskås & Segers, 2020). Поменути Јово Бакић и екстремне и радикалне десничаре смешта под крајњу десницу, правећи очигледно разлику између радикалне и екстремне деснице, али не увиђајући специфичности саме крајње деснице (Bakić, 2019: 33). Дафне Хеликиопулу (Daphne Halikiopoulou) са Универзитета у Ридингу, говорећи о крајњој десници, каже да: „Термин „крајња десница“ тежи да обухвати широк спектар партија и група које се значајно разликују у агенди и политици – посебно економској и социјалној политици – као и мери у којој подржавају и примењују насиље. Ова категорија укључује обе странке које су модерирале своје агенде, дистанцирајући се од фашизма како би се допале ширем бирачком телу; и уличне групе и екстремне странке које користе насиље, као што су грчка Златна зора (ГД), Енглеска одбрамбена лига (ЕДЛ), Прво Британија и италијанска Каса Паунд“ (Halikiopoulou, 2018).

Аутор је мишљења да у случају португалске Шеге која је предмет овог истраживања не треба подлећи лево-либералним мејнстрим представама дате партије као екстремне или чак фашистичке. Напомињући да она не позива

ни на какво насиље, нити велича фашистичку или нацистичку идеологију, као и то да прихвата парламентарну демократију као једину арену политичке борбе, сматрамо да је Шегу најбоље описати као крајње десну партију, свакако као део нове европске деснице. Као што ће касније бити детаљније објашњено, Шега заиста јесте ксенофобна, анти-мигрантска, анти-исламска, а у одређеној мери чак и мизогина, те је тешко сместити је на позицију деснице у уобичајеном схватању унутар западног цивилизацијског круга, али, са друге стране, не можемо рећи да је иста екстремно десна, а поготово не фашистичка.

2. Португалија – основне политичке, друштвене и економске карактеристике

Португалија, као земља која традиционално припада западној цивилизацији, спада у добро интегрисане државе унутар Европске уније као политичке и економске заједнице и НАТО пакта као безбедносне заједнице. Реч је о земљи која је имала трновит развојни пут своје демократије и њених институција, као и владавине права као темељног вредносног оријентира. Двадесети век је за ову бившу колонијалну силу почео бурно, с обзиром да је 1910. године збачена монархија и проглашена Република Португалија, тек трећа у тадашњој Европи (после Француске и Швајцарске). Уместо просперитета, Прва португалска република донела је унутрашња политичка трвења и економску нестабилност. Након слома исте уследио је дуги период десничарске диктатуре од 1927. до 1974. године који је био обележен владавином Антонија де Оливајре Салазара (António de Oliveira Salazar) за чије време је успостављен тоталитарни режим заснован на португалском ултранационализму, ултраримокатолицизму, лузофоном интегрализму и неоколонијализму познат под концептуалним именом „Нова држава“ (Estado Novo). Салазаристички режим је био толико уљуљкан у сопственом политичком и економском изолационизму да је сматрао да у другој половини 20. века, дакле у жеку процеса деколонизације, може задржати своје колоније у Африци и у југоисточној Азији, због чега је и избио Португалски колонијални рат 1961. године у Анголи, Мозамбику и Гвинеји Бисао, а који је резултирао губитком португалских афричких колонија средином 1970-их (Петровић, 2021: 28–29).

Преломни тренутак у португалској политичкој историји 20. века, а који је означио почетак истинске европеизације ове земље, збио се 25. априла 1974. године када избија Каранфилска револуција (Revolução dos Cravos) у оквиру које је португалска војска извела војни пуч, подржан од стране огромног броја незадовољних грађана на улицама, а који је резултирао падом са власти Марсела Каетана (Marcello Caetano), Салазаровог наследника. Тачно

годину дана касније у Португалији су одржани први демократски избори, а земља је до 1986. године спровела све битније политичке, друштвене и економске реформе, стекавши услове да заједно са суседном Шпанијом постане пуноправна чланица Европске уније 1. јануара те године. Са друге стране, Португалија је била једна од земаља оснивача НАТО пакта 1949. године што је, бар у безбедносном смислу, представљало важан аспект целокупне интеграције ове земље у систем колективног Запада. Данас, скоро педесет година након почетка португалске транзиције и демократизације, Португалија спада у ред развијених, премда не и најразвијенијих земаља Европе и света. Са својих 10 милиона становника Португалија је високо-урбанизована држава са очекиваним животним веком својих грађана од 81 годину, са издавањима од око 5% БДП-а за образовање, са БДП-ом по глави становника у висини од 29.000 америчких долара, са преко 5 милиона запослених, али и са економским проблемима и изазовима који се најпре огледају у високом јавном дугу (126% БДП-а) и незапослености (7%), где је посебно висока стопа незапослености међу младим Португалцима – око 24% (Central Intelligence Agency, 2020: 4004–4016).

3. Доминантне португалске политичке партије и резултати претходних изборних циклуса

Деценијама уназад у Португалији се на власти смењују две политичке партије – Социјалистичка партија (Partido Socialista) као партија левог центра и Социјалдемократска партија (Partido Social Democrata) као партија десног центра. Заједно са њима, на парламентарним, председничким и европским изборима добре резултате бележила је и умерено десна Народна партија (Partido Popular). Португалија је, у складу са тим, традиционално важила за политички стабилну земљу у којој се на власти смењују умерене опције, у којој крајња десница није у стању да оствари значајније политичке резултате, те у којој је крајња левица отворена за компромисну сарадњу са другим политичким актерима (Петровић, 2019: 118).

Социјалистичка партија је једна од најстаријих и најмоћнијих португалских политичких партија и данас је стожер владајуће коалиције. Током своје историје, одигравши важну улогу у афирмацији радничких права и широј демократизацији земље, Социјалистичка партија се временом из партије класичне левице трансформисала у партију умерене левице. Одустајући од класичних марксистичких позиција након слома Салазарове диктатуре, португалски социјалисти су кренули путем европеизације своје партије, чврсто подржавајући политички плурализам, инклузивност и евроинтеграције Португалије (Петровић, 2019: 126).

Социјалдемократска партија је тренутно друга најснажнија политичка партија у Португалији и водећа опозициона партија. Интересантно је да је ова партија настала након Каранфилске револуције 1974. године као партија умерене левице, да би се недуго затим, а у складу са политичком понудом и потражњом на португалској сцени, трансформисала у партију десног центра, односно партију либералног конзервативизма и демохришћанства. Последњих година, међутим, примећен је тренд повратка Социјалдемократске партије њеним идеолошким изворима, односно социјалдемократији (Петровић, 2019: 126).

Народна партија је демохришћанска, конзервативна и националистичка десна политичка партија са неолибералним економским позицијама. Као посебно важне политичке вредности португалски народњаци истичу питања безбедности, породичне вредности, сеоску традицију и слично (Петровић, 2019: 126).

Леви блок (Bloco de Esquerda) настао је 1999. године као једна од млађих партија на португалској политичкој сцени објединивши неколико марксистичких, социјалистичких и револуционарних политичких покрета и мањих партија. Данас се Леви блок, с обзиром на актуелне политичке теме, превасходно бави тзв. постматеријалистичким питањима, док је две деценије раније била изразито антикапиталистички настројена (Петровић, 2019: 127).

Португалска комунистичка партија (Partido Comunista Português) има изузетно важно место у португалском политичком животу јер је реч о најстаријој активној политичкој опцији у тој земљи. Свој политички врхунац Португалска комунистичка партија је, као заштитник радничке класе, достигла првих година након пада Салазарове диктатуре. Данас је ова партија у коалицији са Еколошком партијом и бави се превасходно тзв. лево-либералним темама (Петровић, 2019: 127).

Кроз наредних неколико табела представићемо резултате последњих двају изборних циклуса за председничке, парламентарне и европске изборе у Португалији.

Табела 1. Резултати председничких избора у Португалији јануара 2021. године

Име и презиме кандидата	Партије које су подржале кандидата	Број освојених гласова	Процент освојених гласова
Марселу Ребелу де Соуза (Marcelo Rebelo de Sousa)	Социјалдемократска партија, Народна партија	2.531.692	60,66%
Ана Гомеш (Ana Gomes)	Људи-Животиње-Природа и Ливре	540.823	12,96%
Андре Вентура (André Ventura)	Шега	497.746	11,93%
Жоао Ферајра (João Ferreira)	Португалска комунистичка партија и Еколошка партија „Зелени“	179.764	4,31%
Мариза Матиаш (Marisa Matias)	Леви блок и Социјалистички алтернативни покрет	165.127	3,96%
Тиаго Мајан Гонсалвеш (Tiago Mañan Gonçalves)	Либерална иницијатива	134.991	3,23%
Виторину Силва (Vitorino Silva)	Реагуј, укључи, рециклирај	123.031	2,95%

Извор: Comissão Nacional de Eleições (2021).

Табела 2. Резултати председничких избора у Португалији јануара 2016. године

Име и презиме кандидата	Партије које су подржале кандидата	Број освојених гласова	Процент освојених гласова
Марселу Ребелу де Соуза (Marcelo Rebelo de Sousa)	Социјалдемократска партија, Народна партија и Народна монархистичка партија	2.413.956	52,00%
Антонио Сампају да Нова (António Sampaio da Nóvoa)	Независни кандидат	1.062.138	22,88%
Мариза Матиаш (Marisa Matias)	Леви блок, Социјалистички алтернативни покрет	469.814	10,12%
Марија де Белеј (Maria de Belém)	Независни кандидат	196.765	4,24%
Едгар Силва (Edgar Silva)	Португалска комунистичка партија и Еколошка партија „Зелени“	184.051	3,94%
Виторину Силва (Vitorino Silva)	Независни кандидат	152.374	3,28%
Паулу де Моралш (Paulo de Morais)	Независни кандидат	100.191	2,16%
Енрике Нету (Henrique Neto)	Независни кандидат	39.163	0,84%
Жорже Секајра (Jorge Sequeira)	Независни кандидат	13.954	0,30%
Кандиду Феррајра (Cândido Ferreira)	Независни кандидат	10.609	0,23%

Извор: Comissão Nacional de Eleições (2016).

Табела 3. Резултати парламентарних избора у Португалији јануара 2022. године

Назив партије	Број освојених гласова	Процент освојених гласова	Број посланичких места
Социјалистичка партије	2.302.601	41,38%	120
Социјалдемократска партија	1.539.415	27,66%	72
Шега	399.659	7,18%	12
Либерална иницијатива	273.687	4,92%	8
Леви блок	244.603	4,40%	5
Јединствена демократска коалиција	238.920	4,29%	6
Људи-Животиње-Природа	88.152	1,58%	1
Ливре	71.232	1,28%	1
Прво Мадајра	50.636	0,91%	3
Демократска алијанса	28.330	0,51%	2

Извор: Eleições Legislativas (2022).

Табела 4. Резултати парламентарних избора у Португалији октобра 2019. године

Назив партије	Број освојених гласова	Процент освојених гласова	Број посланичких места
Социјалистичка партија	1.903.687	36,35%	108
Социјалдемократска партија	1.454.283	27,77%	79
Леви блок	498.549	9,52%	19
Јединствена демократска коалиција	332.018	6,34%	12
Народна партија	221.094	4,22%	5
Људи-Животиње-Природа	173.931	3,32%	4
Шега	67.502	1,29%	1
Либерална иницијатива	67.443	1,29%	1
Ливре	56.940	0,4%	1

Извор: Eleições Legislativas (2019).

Табела 5. Резултати избора за Европски парламент (ЕП) у Португалији у мају 2019. године

Назив партије	Број освојених гласова	Процент освојених гласова	Број посланичких места у ЕП
Социјалистичка партија	1.106.328	33,38%	9
Социјалдемократска партија	727.224	21,94%	6
Леви блок	325.533	9,82%	2
Јединствена демократска коалиција	228.156	6,88%	2
Народна партија	205.106	6,19%	1
Људи-Животиње-Природа	168.501	5,08%	1

Извор: Eleições europeias (2019).

Табела 6. Резултати избора за Европски парламент (ЕП) у Португалији у мају 2014. године

Назив партије	Број освојених гласова	Процент освојених гласова	Број освојених посланичких места у ЕП
Социјалистичка партија	1.034.249	31,49%	8
Португалска алијанса	910.647	27,73%	7
Јединствена демократска коалиција	416.925	12,69%	3
Партија Земља	234.788	7,15%	2
Леви блок	149.764	4,56%	1

Извор: Eleições europeias (2014).

4. Шега: настанак, развој и идеологија португалске крајње деснице

Једна од најмлађих активних португалских политичких партија јесте Шега (CHEGA!), основана априла 2019. године под вођством Андре Вентуре, релативно младог и контроверзног политичара. Сам Вентура је био човек државне администрације, запослен конкретно у њеном пореском систему, те академски грађанин који је своју докторску дисертацију одбранио на теми везаној за заштиту мањина 2013. године. Парадоксално, у његовом политичком активизму само пар година касније доминирале су, а што се није променило ни до данас, теме попут борбе против миграната, Рома, наводне исламизације Португалије и друго. На самом личном примеру Андре Вентуре видимо да су, без обзира на претходно усвојене ставове и образовање, генерализација (посебно приметна у случају односа према ромској популацији) и популизам незаобилазни сегменти политичког деловања португалске крајње деснице. Шега, што на португалском дословно значи „Доста је!“, своју идеолошку платформу изградила је по угледу на крајње десничарске снаге у другим европским земљама попут шпанског Вокса, француског Националног савеза, италијанске Лиге, мађарског Фидеса и осталих. То нимало не чуди, с обзиром на чињеницу да се у деловању свих поменутих партија могу пронаћи идентични обрасци идеолошке платформе, политичке комуникације и односа са бирачима. Крајње десне европске партије инсистирају на темама попут борбе против илегалних миграција са Блиског истока и из Африке на европски континент, борбе против исламизације Европе, односно залагање за очување њеног хришћанског културног и идентитетског карактера, затим на нетрпељивости према Ромима (у мањем броју случаја, попут нпр. мађарског Јобика), борби против продубљивања европских интеграција, против тзв. европске бирократије и залагање за изградњу „Европе суверених нација“, те на борби против тзв. лево-либералних идеја у породичној, друштвеној и политичкој сфери (Petrović, 2018: 106–115). Наравно, разлике између Шеге и осталих европских крајње десних партија постоје и уопштено говорећи тешко је генерализовати вредносне ставове европских крајњих десничара. Њима се примера ради. крајње олако приписује ксенофобија, иако се најчешће ради о партијама које се само залажу за доследно поштовање устава и закона о имиграцији, односно противе се некритичком и неконтролисаним пријему миграната у њихове земље, а не о забрани уласка мигрантима у исте. Ове партије често инсистирају на прављењу јасних разлика између миграната који долазе из ратом захваћених подручја (Сирија, Украјина и сл.) и оних који се могу посматрати искључиво као тзв. економски мигранти.

Актуелни политички програм Шега усвојен је 2021. године и у њему, у уводном делу, стоји да је ова партија основана са циљем да обнови саму срж португалске демократије. Већ у првом делу посматраног програма, међутим, можемо пронаћи идеолошку срж Шега, а то је инсистирање на примату морала и самоодговорности као суштинским вредносним оквирима португалске, европске и западне цивилизације. Морал и самоодговорност у португалској држави и друштву треба да у верском смислу буду утемељени на миленијумима дугој јудео-хришћанској традицији, а у интелектуалном смислу на античком, односно грчко-римском наслеђу. У програму Шега инсистира се како на друштвеном (јавном) моралу, тако и на индивидуалном моралу као нужним условима за колективни просперитет. Интересантно је да у овом документу, између осталог, стоји осуда бољшевичких комунистичких и револуционарних идеја и вредности из Октобарске револуције 1917. године, те које су доживљење као крајње опасне по устаљене португалске и европске друштвене, политичке и економске вредности. Те и њима сличне идеје Шега доживљава као ништа друго до друштвене дистопије. Са друге стране, Шега инсистира на либералној демократији у политичкој арили и на неолибералном економском концепту у привредној сфери. Декларативно је привржена и савременој грађанској култури која почива на принципу поделе власти, као и слободи мисли, изражавања и удруживања. Између осталог, Шега се залаже и за повратак пуног суверенитета португалској држави, за широк спектар десних, односно конзервативних и националистичких вредности, за промоцију породичних вредности и пронаталитетске политике, за одговорну и ограничену имиграциону политику, за одрживи економски развој, заштиту животне средине и бројне друге вредности и принципе који се могу наћи у програмима готово свих савремених политичких партија широм Европе (CHEGA, 2021).

У широј португалској јавности Шега је, међутим, далеко познатија по радикалним и контроверзним ставовима својих високих функционера, Андре Вентуре пре свих. Тако се, када је реч о доласку имиграната из муслиманских земаља, Вентура залаже за увођење квота за исте, констатујући са жаљењем да боравећи на периферијама европских градова попут Брисела, Париза или Лондона имате осећај као да сте у Саудијској Арабији (Move Aveiro, 2021). Вентура је познат и по свом изразито нетрпељивом односу према ромској заједници у Португалији, а која је у крајње десничарским португалским круговима проказана као нерадничка и као паразит на грбачи португалског социјалног система. Због јавног изношења таквих ставова, а који су перципирани као излив мржње на етничкој основи, Вентура је 2020. године кажњен новчаном казном од стране португалске Комисије за једнакост и борбу против расне дискриминације (The Portugal News, 2020). Баш као и бројни други европски крајњи десничари, Вентура је препознатљив и

по својој борби против феминистичког наратива. Тако је током предизборне кампање за председничке изборе 2021. године Вентура отишао корак даље ка мизогинији и увредљиво се односио према кандидаткињи Маризи Матиаш само зато што је носила црвени руж на уснама. То је изазвало толики гнев у португалским феминистичким круговима да је на друштвеним мрежама дошло до експресног ширења пароле „#Vermelho Em Belem“ (црвено у Белему), а потом и до формирања феминистичког покрета „Црвени руж“ (Caldeira & Machado, 2023: 1). Да је доследан идеји умрежавања и јединства крајњих десничара и њихових партија и покрета на међународном нивоу, а посебно међу лузофоним земљама, Вентура је доказао на примеру новоизабраног левичарског председника Бразила Луиша Инасија Лула да Силве (Luiz Inácio Lula da Silva) кога је назвао бандитом, исказујући притом подршку бившем крајње десном бразилском председнику Жаиру Болсонару (Jair Bolsonaro).

5. Зашто је дошло до успона Шеге?

Шега, дакле, постоји непуне четири године и за то кратко време успела је да оствари два значајна изборна резултата – најпре на парламентарним изборима 2019. године када је на „ватреном крштењу“ освојила једно посланичко место, а потом 2023. године када осваја значајних 12 места у португалском парламенту и тиме постаје трећа политичка снага у земљи. Да овај изузетан изборни резултат није био случајност, већ представља континуирани раст подршке Шеги говори податак да је њен кандидат на председничким изборима 2021. године освојио скоро 500.000 гласова, односно 12% гласова од укупног броја изашлих бирача, зауевши тако високо 3. место у председничкој трци. Оправдано је, сходно томе, поставити следеће питање – зашто је Португалија, након неколико деценија одолевања таласу успона крајње деснице који је заплускивао бројне европске државе, ипак поклекла у том смислу, односно добила једну респектабилну политичку силу попут Шеге? Сматрамо да постоји неколико узрока који објашњавају успон Шеге, а који су везани не само за ужи португалски, већ и шири европски контекст и политичке трендове.

Први разлог треба тражити у економској кризи из 2008. године, а од које се Португалија заправо никада није ни опоравила. Ова земља је десетак година након приступања Европској унији почела да осећа пуне бенефити чланства у „великој европској породици“. Од 1995. до 2001. године Португалија је бележила годишње стопе раста у просеку од 3,5%, те раст БДП-а од 2002. до 2007. године од 1,1% годишње. Португалија је 2002. године постала и чланица Еврозоне надајући се да ће прихватањем нове европске валуте

лакше сервисирати спољне дугове и привлачити стране инвестиције. Избијање светске економске кризе 2008. године, међутим, оставило је снажне последице по португалску економију. Већ 2009. године долази до пада вредности извоза за 10,2%, те увоза за 9,9%. Португалска влада је 2010. године усвојила мере фискалне консолидације, али је тај програм био неуспешан, те је званични Лисабон идуће 2011. године морао да од финансијских институција Европске уније затражи помоћ (Afonso & Verdial, 2019: 7–9). Временом се финансијска ситуација стабилизовала, али не смемо сметнути са ума то да су кризу највише осетили средњи и сиромашни слојеви, а који се од исте ни до данас нису у потпуности опоравили. Тако је стопа незапослености у Португалији 2013. године достигла 17,6%, где су испред ње биле само Шпанија и Грчка (Al Jazeera, 2013). Додатну претњу по финансијску стабилност и одрживост португалске економије донело је и избијање пандемије Ковид-19 почетком 2020. године, а потом и избијање рата у Украјини две године касније. Португалија је успела да 2022. године оствари раст БДП-а од 6,7%, али је предвиђен његов пад на 1% 2023. године, односно 1,2% 2024. године. Инфлација је већ у 2022. години достигла 8,3%, где општи пораст цена посебно погађа најсиромашније слојеве становништва. Поред цена намирница и енергената, дошло је и до повећања пореза и других административних издатака према држави, а од појединаца и компанија већ се тражи да редукују употребу енергената тамо где је то могуће (OECD, 2022). У једној таквој атмосфери Шега се одлично снашла са својим популистичким паролама везаним за бриселску бирократију која узима новац од Португалаца и не враћа им га, затим својим критикама на рачун неодрживости система социјалне помоћи (а чији су највећи корисници заправо таргетиране маргинализоване групе) који морају да сервисирају вредни португалски радници, те својим жестоким нападима на економску политику владајуће Социјалистичке партије, посебно у време рестрикција које је Влада Португалије наметнула у сфери трговине током пандемије Ковид-19 (Cofinamedia, 2021).

Други разлог свакако лежи у засићеношћу двема традиционално владајућим партијама, Социјалистичком партијом и Социјалдемократском партијом, од стране значајног дела португалског бирачког тела. Од 1981. године до данас, захваљујући сменама двеју посматраних партија на власти (и то готово законито наизменичним), Португалија се истински могла посматрати као двопартијски систем у пракси. Те две партије временом су све више личиле једна на другу, превасходно кроз прихватање како званичних политичких, економских и безбедносних наратива Европске уније, тако и кроз једно шире прихватање лево-либералних вредности и инсистирање на постмодерним темама попут заштите животне средине, дигиталне трансформације, климатских промена, родне политике и других инклузивних политика. Теме попут португалског национализма и суверенизма, односа према португалској

историји кроз различите перцепције (не)оправдавања колонијализма, а посебно однос према епохи владавине Салазара биле су истински табу. У том смислу, појава Шега која се поноси португалском историјом, која отворено говори о наводној муслиманској инвазији на Европу, која даје важно место породици, цркви и држави у животу појединца, те која Португалце и Португалију ставља на прво место, заиста је представљала освежење за бираче на десном политичком спектру који у Социјалдемократској партији пре свих нису више препознавали свог истинског политичког представника.¹

Трећи разлог везан је за пораст ксенофобије како у Португалији, тако и у Европској унији уопште. Према подацима Уједињених нација из 2019. године, дакле пре пандемије Ковид-19, у Португалији живи око 888.000 имиграната, што чини 8,6% становништва те земље. Највећи број имиграната пореклом је из Анголе (159.000), затим из Бразила (136.000) и Француске (92.000), а потом из Мозамбика (71.000) и Зеленортских Острва (60.500) (Datosmasco.com, 2019). Реч је, дакле, махом о лузофоном, али и тамнопутом становништву из бивших португалских колонија које је, упркос томе што говори истим језиком као и Португалци, махом исповеда римокатолицизам и припада истом културном кругу као и Португалци, још увек предмет дискриминације од стране појединих крајње десних и ултранационалистичких кругова у овој европској земљи. Лидер Шега Андре Вентура познат је као жестоки ксенофоб који не бира ни место ни време да имигранте у Португалији назива нерадницима који се користе низом државних погодности. Тако је својевремено у португалском парламенту поручио Катар Морајри (Katar Moreira), посланици левичарске Слободне партије рођеној у бившој португалској колонији Гвинеји Бисао да се врати у земљу из које је дошла, што је наишло на жестоку осуду португалске јавности (France 24, 2020). Припадници Шега, међутим, ксенофобију и расизам испољавају највише у случају Рома, којих у Португалији има тек око 50.000. Они Роме оптужују за нерад, односно за живот на рачун социјалне помоћи, за криминал и друге наводне злоупотребе. Шега је, штавише, током Ковид-19 кризе предлагала прављење посебног плана за ношење са истом који би важио само за ромске заједнице у Португалији. Ромска заједница, са друге стране, већ годинама осећа страх

¹ Социјалдемократска партија се, по мишљењу аутора, одавно не може сматрати десничарском политичком опцијом. Баш као и у случају Народне партије (*Partido Popular*) у Шпанији, која наводно важи за партију „класичне деснице“, ни Социјалдемократска партија се не опире систематском разарању традиционалних и породичних вредности у португалском друштву, ЛГБТ идеологији и цендеризацији, агресивном феминизму, абортусу и сл. Са те тачке гледишта, ако су Социјалдемократска партија и Народна партија „умерено десне“ партије, онда су, у поређењу са њима, Шега и Вокс уистину крајње десне партије.

од додатне дискриминације у свакодневном животу због оваквих иступа сада већ треће по снази политичке опције у Португалији (France 24, 2022).

Четврти разлог успона Шега можемо наћи у готово потпуној доминацији левице и феминизма на португалским универзитетима² и медијима, а да притом деценијама нису имали адекватну брану, односно опозицију наспрам себе у том смислу. Португалска левица залаже се за читав низ питања која традиционално схваћени португалски десничари перципирају као неприхватљива – абортус³, еутаназију⁴, хомосексуалне бракове и усвајање деце од стране истих, темељну секуларизацију и атеизацију државе и друштва и сл. Баш као у Шпанији након смрти ауторитарног владара Франсиска Франка (*Francisco Franco*) 1975. године, тако и у Португалији након пада Салазаровог режима 1974. године лево-либералне елите тог доба полако су преузимале примат у практично свим сферама друштва, где су сваки покушај деснице да се одупре разарању традиционалних породичних вредности и образаца друштвеног понашања у старту карактерисале као покушај повратка салазаризма, што је португалску десницу, како у теоријском тако и у практичном смислу, терало ка центру политичког спектра. Идентитетска питања (историјска, национална, верска, родна и др.) су такође постала веома важно поље борбе лево-либералних елита са онима који иста поимају на традиционалан начин. Апсолутна критика португалског колонијализма, проказивање идеје о Португалији као националној држави Португалаца заснованој на заједничком пореклу, језику и историјском искуству, константни напади на

² Тако на Факултету књижевности на Универзитету у Коимбри, најстаријем португалском универзитету основаном још 1290. године, постоји програм докторских студија под називом Феминистичке студије (*Estudos Feministas*), на којима се посебна пажња обраћа на „студије о женама“ и „родне студије“ (Bebiano & Duarte, 2023).

³ Португалија је 2007. године усвојила Закон о абортусу који дозвољава трудници до 10. недеље трудноће могућност абортирања независно од мотива (предлог закона је претходно потврђен на референдуму исте године). Радикални феминисти се, међутим, залажу да се закон промени у смислу да се укину било какве врсте ограничења за извршавање чина абортуса. Са друге стране, општи је утисак да је кампања десних партија и Римокатоличке цркве против Закона о абортусу била прилично мекана (Monteiro, 2012: 587–602).

⁴ Питање легализације еутаназије је последњих неколико година унело буру у португалску јавност. Баш као у случају закона о абортусу и истополним браковима, левичарске партије су подржале идеју о легализацији еутаназије, док се партије деснице, посебно Шега, противе оваквим покушајима. Најпре је закон о еутаназији усвојен у португалском парламенту јануара 2021. године, али је португалски председник Марселу Ребелу да Соуза два пута одбио да га потпише јер се не слаже са истим. Коначно, португалски Уставни суд два пута је одбацио овај закон, последњи пут крајем јануара 2023. године. То је, међутим, само на кратко окончало дебату о овом важном питању јер се очекује да ће левичарске снаге у парламенту приступити изради новог текста закона о еутаназији (The Brussels Times, 2023).

Римокатоличку цркву⁵, те систематска и агресивна феминизација друштва уз жигосање белог, хришћанског мушкарца као ретроградног елемента – неки су од основних погледа португалских лево-либералних перјаница на идентитетску проблематику савремених Португалаца. У таквом контексту, сасвим је логично да је база тврдих португалских традиционалиста једва дочекала да гласа за партију попут Шега која је, можемо слободно рећи после неколико деценија, била прва која је стала у одбрану португалске нације, традиције, идентитета и културе.

6. Закључак

До само пре неколико година важила је теза о тзв. „иберијској изузетности“, односно отпорности Шпаније и Португалије према расту крајње десних популистичких политичких партија који је био приметан у свим осталим европским земљама. Била је то помало необична чињеница, с обзиром на то да су две земље до само пре педесетак година биле десничарске диктатуре са елементима фашизма, расизма и неоколонијализма. У обе земље дошло је до наглог успона крајње десних политичких опција из сличних разлога – пада поверења у устаљену политичку елиту, економске кризе, пораста ксенофобије и сл. Нема сумње да је Шега искористила постпандемијски моменат као кулминацију свеопштег незадовољства дела грађана да својом неконзистентном популистичком реториком прилагођеном различитим потребама и различитим циљним групама оствари политичку добит (Pimenta, Gonçalves y Zúquete, 2022: 1). Ксенофобија је у рађању и успону португалске крајње деснице такође одиграла важну улогу, где се Шега лукаво и крајње површно користила пројекцијом супротстављености између „добрих и вредних Португалаца Европљана“ на једној и „Рома, Афропортугалаца и португалских антифашиста“ на другој страни који су нерадници и само израбљују ове прве (García Jaramillo, 2021: vii). По свом стилу политичког понашања, темама које обрађује и начину на који комуницира са бирачима, Шега се са разлогом нашла међу партијама које су окарактерисане не само као крајње

⁵ Последњи у низу јесте општа кампања ових дана против Римокатоличке цркве због оптужби да је око 5.000 деце у последњих неколико деценија било предмет сексуалног злостављања од стране свештеника. Иако су португалски бискупи изразили жаљење поводом тога и најавили удаљавања из црквене службе оних који су умешани у таква злодела (чак је и папа Франсиско издао посебно упутство по том питању), брутална медијска кампања против Римокатоличке цркве се наставља, где су у последњих неколико седмица насловне стране већине најчитанијих дневних новина, као и портали телевизијских станица (укључујући и јавни сервис – Rádio e Televisão de Portugal) испуњених текстови против цркве, свештенства и бискупа (RTP, 2023).

десне, већ и као популистичке, ауторитарне и нативистичке по својој природи (Mendes, 2022: 329). Остаје да се види да ли ће Шега успети да издржи тест времена и претвори се у устаљену политичку партију, а Португалију у истински вишепартијски систем у пракси. Јачање лево-либералних политичких идеја, феминизма, али и еврофанатизма у јавној сфери, медијима и на универзитетима свакако ће погодвати даљем успону Шега као једине бране против таквих процеса тренутно у Португалији.

Rajko Petrović*
Institute of European Studies
Belgrade, Serbia

THE RISE OF THE FAR RIGHT IN PORTUGAL – THE END OF THE “PORTUGUESE EXCEPTION”

ABSTRACT

The paper analyzes the sudden rise of the Portuguese extreme right, which marked the end of the "Portuguese exception", i.e., the long-standing unwritten rule that Portugal is the only member state of the European Union in which the extreme right has not won any elections, whether presidential, parliamentary, or European, did not achieve significant results. It attempts to explain the causes of the rise of CHEGA, a far-right, conservative and ultra-nationalist Portuguese party which, to everyone's surprise, won 12 seats in the 2022 parliamentary elections and became the third-strongest party in the Portuguese parliament. I will first analyze the general political and social context in Portugal, the results of the previous few election cycles, and, finally, the CHEGA program. Using the historical method, the case study method and the comparative analysis method, I argue that the economic crisis, the rise of xenophobia, dissatisfaction with the Portuguese political establishment and the rise of feminism and left-wing ideas in universities and the media decisively contributed to this unprecedented success of the Portuguese far right. The scholarly contribution of the work is its analysis of the political situation in Portugal, a country unfairly neglected in Serbian political analysis, and in its analysis of the further spread of the far-right wave throughout Europe.

KEYWORDS: Portugal, CHEGA, extreme right, parliamentary elections, xenophobia

* rajko.petrovic@ies.rs

1. Theoretical framework

Discussing any political party today on European soil in terms of the established division into left-wing and right-wing parties is by no means simple. An attempt to make a precise distinction on the right wing of the political spectrum between parties of the center-right, far right, radical right and extreme right might be an even more challenging task. Of course, the roots of right-wing thought go back to the Middle Ages, but its flourishing and the materialization of its political and economic conceptions took place in the 20th century. Thus, for example, already the pre-war thought of Ernst Jünger theoretically outlines the radical right within the framework of the so-called "conservative revolution" phenomenon he discussed (Ђурковић, 2019). We should also bear in mind that two extreme poles, i.e. the extreme left and the extreme right, emerged in Europe at the beginning of the 20th century, rising to prominence in the interwar period, as a response to the traditional system of liberal democracy, seen as uninspiring and unsatisfactory (Ђурковић, 2011: 149). For the purposes of this paper, the author has decided to classify the Portuguese CHEGA as a far-right political party, which warrants a brief explanation of the conceptual differences between the terms far, extreme and radical right. Within the far right, Jovo Bakić distinguishes right-wing extremism, with neo-fascism at its core, and right-wing radicalism, which does not fully correspond to fascism (Bakić, 2019: 34). The same author, on the other hand, attributes far more general characteristics to the right in general, such as the insistence on the national, racial and religious homogeneity of society, an uncritical view of capitalism, a cynical interpretation of international law, and the belief in the superiority of the nation to which the given right-leaning party or individual belongs (Bakić, 2015: 59). Bakić also attributes authoritarianism, nationalism and xenophobia to the far right in general (Bakić, 2019: 44). It should also be noted that Bakić, for example, sees even a fairly moderate party, like the Portuguese Social Democratic Party, as part of the radical right (Bakić, 2019: 568–569). Dušan Dostanić has challenged this interpretation, arguing that Bakić was extremely ideologically biased in his analysis of the phenomenon of the right in general, reducing the division between the extreme and radical right to the division into open and covert (only outwardly democratic) xenophobes, racists and fascists, where the differences between them are by no means essential, but exclusively of a tactical nature (Достанић, 2019: 289–290). Миша Ђурковић calls the new European right, which includes Fidesz in Hungary, Law and Justice in Poland, Lega in Italy, the Freedom Party of Austria in Austria and others the new radical right, which opposes illegal migration and the decline of traditional family relationships and values and wants to restore sovereignty to their respective countries but is increasingly moving away from pro-Russian to pro-NATO positions (Ђурковић, 2022: 133). Dostanić recognizes the extreme right, for example, in Germany's violent

neo-Nazi parties and movements, but notes that these are marginal groups that do not pose a serious threat because their political influence is insignificant and places the Alternative for Germany in the so-called new right because it calls for a strictly controlled migrant policy (but not its cancellation or radical change), protecting family values, balanced relations with Russia in the field of foreign policy, and safeguarding the German Christian religious and cultural identity from political Islam. Finally, he describes this party, a paradigmatic example of the new European right, as far from dangerous (Dostanić, 2020: 237–270).

Roger Eatwell, a distinguished scholar of 20th-century right-wing thought, wrote in the late 1990s about the awakening of the political influence of radical and far-right European political parties, predicting their future success. He saw the British National Front, the French National Rally and the British National Party as typical examples, attributing to them authoritarianism, populism, extremism, nationalism and even racism (Eatwell, 1998: 3–17). He describes a range of European political parties, such as the Freedom Party of Austria and the Swiss People's Party in Switzerland, as extremely right-wing, primarily because of their sympathy for Nazism or covert anti-Semitism and also because of their fierce opposition to the influx of migrants and the concept of a multicultural society in general (Eatwell, 2000: 407). When it comes to the radical right today, Eatwell sees a charismatic attitude towards voters and politics in general as one of its foundations, devoting an entire chapter to the analysis of this phenomenon (Eatwell, 2018: 251–268). The Russian scholar Stanislav Byshok (Станислав Бышок) characterizes the parties of the new European right as contemporary European traditionalists whose aim is to create the so-called New Europe, based on a traditional ideology that includes the protection of family values, public morality, the Christian heritage of the Old Continent, the preservation of the sovereignty of European nations, the fight against alienated European bureaucracy and neoliberal elites, but also a significantly different, i.e., more positive and constructive attitude towards Russia, which is why European leftists consider the ideology of contemporary European traditionalists to be “European Putinism” (Бышок, 2017).

Distinguishing between the far right, the radical right and the extreme right is no easy task. They are often used as synonyms, although there are certainly differences between them. Thus, on the website of the Anti-Defamation League, one of the oldest and most influential organizations that deal with the fight against hate, which is considered quite left-liberal, the far right and the radical right are used synonymously and described as more radical than commonly understood conservatism. Anti-abortion policy, anti-immigrant and anti-Islamic sentiments and ideas, etc., are mentioned as their main characteristics. On the other hand, the website explains that the far right can be synonymous with the extreme right, but that there are still other interpretations that imply that the far right includes certain aspects of mainstream conservatism and is, as such, considered not only a

more vague but also a less apt term than the extreme or radical right (ADF, 2017). Dušan Dostanić believes that right-wing has long become an extremely derogatory term, at least from the point of view of left-liberal intellectual and political circles that approach it in a biased and unscholarly manner. These circles even reject classifications and nuances within the right, where, for example, radical right-wingers see themselves as more moderate than extreme right-wingers, but also potential extreme right-wingers in the future, and every form of right-wing politics (and especially electoral victories) is understood as a dangerous threat, often approaching the phenomenon of the right-wing through *reductio ad Hitlerum*, as noted by Leo Strauss). At best, according to Dostanić, in today's mainstream media one can talk about the difference between the moderate on the one hand and the radical or extreme right on the other (Достанић, 2022). Anders Ravik Jupskås and Iris Beau Segers from the University of Oslo describe the extreme right as a political option whose core is anti-democratic opposition to equality, racism, xenophobia, exclusivist nationalism, authoritarianism, but also various conspiracy theories (Ravik Jupskås & Segers, 2020). Jovo Bakić classifies both extreme and radical right-wingers under the umbrella term of the far right, making a distinction between the radical and extreme right, but not recognizing the distinctive characteristics of the far right itself (Bakić, 2019: 33). Daphne Halikiopoulou from the University of Reading says that: "However, the term "far right" tends to subsume a broad range of parties and groups that differ significantly in agenda and policy – especially economic and welfare policies – as well as the extent to which they support and employ violence. This category includes both parties that have moderated their agendas, distancing themselves from fascism in order to appeal to broader electorates; and vigilante street groups and extreme parties which employ violence, such as the Greek Golden Dawn (GD), the English Defence League (EDL), Britain First and the Italian Casa Pound." (Halikiopoulou, 2018).

I argue that in the case of the Portuguese CHEGA, one should not succumb to the temptation of using left-liberal mainstream representations of this party as extreme or even fascist. Noting that it does not call for any violence, nor does it glorify fascist or Nazi ideology, as well as that it accepts parliamentary democracy as the only arena of political struggle, I believe that CHEGA is best described as a far-right party, certainly part of the new European right. As will be explained in more detail later, CHEGA is indeed xenophobic, anti-immigrant, anti-Islamic, and, to a certain extent, even misogynistic, and it is difficult to place on the right-wing as commonly understood in the Western civilization but on the other hand, it can hardly be labeled an extremely right-wing or even a fascist party.

2. Portugal: the political, social and economic context

Portugal, a country that traditionally belongs to the Western civilization, is the well-integrated in the European Union as a political and economic community and NATO as a security alliance. Portugal's path to democracy, democratic institutions, and the rule of law, as a fundamental value landmark, was not without challenges. The beginning of the 20th century was a tumultuous time for this former colonial power: in 1910, the monarchy was overthrown, and the Republic of Portugal was proclaimed, only the third in Europe (after France and Switzerland). Instead of prosperity, the First Portuguese Republic brought internal political frictions and economic instability. After its collapse followed a long right-wing dictatorship from 1927 to 1974, which was marked by the rule of António de Oliveira Salazar, who established a totalitarian regime rooted in Portuguese ultra-nationalism, ultra-Roman Catholicism, Lusitanian integralism (Integralismo Lusitano), and neo-colonialism and known as the "New State" (Estado Novo). The Salazarist regime was so entrenched in its own political and economic isolationism that it believed that. in the second half of the 20th century, in the midst of the global decolonization process, it could keep its colonies in Africa and Southeast Asia, which is why the Portuguese Colonial War broke out in 1961 in Angola, Mozambique and Guinea-Bissau, leading to the loss of Portugal's African colonies in the mid-1970s (Петровић, 2021: 28–29).

The turning point in Portugal's political history of the 20th century, which marked the beginning of the country's true Europeanization, came on April 25, 1974, when the Carnation Revolution (Revolução dos Cravos) broke out. The Portuguese army carried out a military coup, supported by the disaffected masses on the streets, toppling Marcello Caetano, Salazar's successor. Exactly one year later, the first democratic elections were held in Portugal, and the country implemented increasingly important political, social and economic reforms until 1986, meeting the requirements to become a full member of the European Union together with neighboring Spain on January 1 of that year. On the other hand, Portugal was one of the founding countries of NATO in 1949, which, at least in terms of security, represented an important aspect of its integration into the system of the collective West. Today, almost fifty years after the beginning of the Portuguese transition and democratization, Portugal is among the developed, although not the most developed, countries in Europe and the world. With its 10 million inhabitants, Portugal is a highly urbanized country with a life expectancy of 81 years, spending about 5% of its GDP on education, with a GDP per capita of US\$29,000, a workforce of over 5 million, but also with economic problems and challenges primarily reflected in its high public debt (126% of GDP) and unemployment rate (7%), with the unemployment rate among the young being particularly high – about 24% (Central Intelligence Agency, 2020: 4004–4016).

3. The dominant Portuguese political parties and the results of previous election cycles

For decades, two political parties have replaced each other in Portugal – the Socialist Party (Partido Socialista), a center-left party, and the Social Democratic Party (Partido Social Democrata), a center-right party. Besides these two, the moderately right-wing People's Party (Partido Popular) also had some success in the parliamentary, presidential and European elections. Accordingly, Portugal is traditionally considered a politically stable country where moderate options alternate in power, where the extreme right is unable to achieve significant political results, and where the extreme left is open to compromise and cooperation with other political actors (Петровић, 2019: 118).

The Socialist Party is one of the oldest and most powerful Portuguese political parties and now serves as the backbone of the ruling coalition. In its long history, having played an important role in the affirmation of workers' rights and the broader democratization of the country, the Socialist Party transformed over time from a party of the classical left into a party of the moderate left. Abandoning classic Marxist positions after the collapse of Salazar's dictatorship, the Portuguese socialists embarked on a path of Europeanization of their party, firmly supporting political pluralism, inclusivity, and Portugal's European integrations (Петровић, 2019: 126).

The Social Democratic Party is currently the second-strongest political party in Portugal and the leading opposition party. Interestingly, this party was founded after the Carnation Revolution in 1974 as a party of the moderate left, but, reflecting the political supply and demand on the Portuguese political scene, it soon transformed into a center-right party, i.e., a party that stands for liberal conservatism and Christian democracy. In recent years, however, the Social Democratic Party has seen a trend of returning to its ideological roots, i.e., social democracy (Петровић, 2019: 126).

The People's Party is a Christian Democratic, conservative and nationalist right-wing political party with neoliberal economic views. As particularly important political values, the Portuguese nationalists highlight security, family values, rural traditions and the like (Петровић, 2019: 126).

The Left Bloc (Bloco de Esquerda) was founded in 1999. It is one of the younger parties on the Portuguese political scene, uniting several Marxist, socialist and revolutionary political movements and smaller parties. Among current political topics, the Left Bloc focuses on so-called post-materialist issues, while two decades ago, it was strongly anti-capitalist (Петровић, 2019: 127).

The Portuguese Communist Party (Partido Comunista Português) has an extremely important place in Portugal's political life because it is the oldest still active political party in the country. The Portuguese Communist Party, as the protector

of the working class, reached its political peak in the first years after the fall of the Salazar dictatorship. Today, this party is in a coalition with the Ecologist Party and focuses on so-called left-liberal topics (Петровић, 2019: 127).

The tables below present the results of the last two electoral cycles of presidential, parliamentary and European elections in Portugal.

Table 1. Results of the presidential elections in Portugal in January 2021

Name and surname of the candidate	Parties that supported the candidate	Number of votes won	Percentage of votes won
Marcelo Rebelo de Sousa	Social Democratic Party, People's Party	2.531.692	60,66%
Ana Gomes	People-Animals-Nature, LIVRE	540.823	12,96%
André Ventura	CHEGA	497.746	11,93%
João Ferreira	Portuguese Communist Party, Ecologist Party "The Greens"	179.764	4,31%
Marisa Matias	Left Bloc, Socialist Alternative Movement	165.127	3,96%
Tiago Mayan Gonçalves	Liberal Initiative	134.991	3,23%
Vitorino Silva	React, Include, Recycle	123.031	2,95%

Source: Comissão Nacional de Eleições (2021).

Table 2. Results of the presidential elections in Portugal in January 2016

Name and surname of the candidate	Parties that supported the candidate	Number of votes won	Percentage of votes won
Marcelo Rebelo de Sousa	Social Democratic Party, People's Party, People's Monarchist Party	2.413.956	52,00%
António Sampaio da Nóvoa	Independent	1.062.138	22,88%
Marisa Matias	Left Bloc, Socialist Alternative Movement	469.814	10,12%
Maria de Belém	Independent	196.765	4,24%
Edgar Silva	Portuguese Communist Party, Ecologist Party "The Greens"	184.051	3,94%
Victorino Silva	Independent	152.374	3,28%
Paulo de Morais	Independent	100.191	2,16%
Henrique Neto	Independent	39.163	0,84%
Jorge Sequeira	Independent	13.954	0,30%
Cândido Ferreira	Independent	10.609	0,23%

Source: Comissão Nacional de Eleições (2016).

Table 3. Results of the parliamentary elections in Portugal in January 2022

Party name	Number of votes won	Percentage of votes won	Number of parliamentary seats
Socialist Party	2.302.601	41,38%	120
Social Democratic Party	1.539.415	27,66%	72
CHEGA	399.659	7,18%	12
Liberal Initiative	273.687	4,92%	8
Left Bloc	244.603	4,40%	5
Unitary Democratic Coalition	238.920	4,29%	6
People-Animals-Nature	88.152	1,58%	1
LIVRE	71.232	1,28%	1
Madeira First	50.636	0,91%	3
Democratic Alliance	28.330	0,51%	2

Source: Eleições Legislativas (2022).

Table 4. Results of the parliamentary elections in Portugal in October 2019

Party name	Number of votes won	Percentage of votes won	Number of parliamentary seats
Socialist Party	1.903.687	36,35%	108
Social Democratic Party	1.454.283	27,77%	79
Left Bloc	498.549	9,52%	19
Unitary Democratic Coalition	332.018	6,34%	12
People’s Party	221.094	4,22%	5
People-Animals-Nature	173.931	3,32%	4
CHEGA	67.502	1,29%	1
Liberal Initiative	67.443	1,29%	1
LIVRE	56.940	0,4%	1

Source: Eleições Legislativas (2019).

Table 5. Results of the elections for the European Parliament (EP) in Portugal in May 2019

Party name	Number of votes won	Percentage of votes won	Number of parliamentary seats in the EP
Socialist Party	1.106.328	33,38%	9
Social Democratic Party	727.224	21,94%	6
Left Bloc	325.533	9,82%	2
Unitary Democratic Coalition	228.156	6,88%	2
People's Party	205.106	6,19%	1
People-Animals-Nature	168.501	5,08%	1

Source: Eleições europeias (2019).

Table 6. Results of the elections for the European Parliament (EP) in Portugal in May 2014

Party name	Number of votes won	Percentage of votes won	Number of parliamentary seats in the EP
Socialist Party	1.034.249	31,49%	8
Portugal Alliance	910.647	27,73%	7
Unitary Democratic Coalition	416.925	12,69%	3
Earth Party	234.788	7,15%	2
Left Bloc	149.764	4,56%	1

Source: Eleições europeias (2014).

4. CHEGA: the origin, development and ideology of the Portuguese far right

One of the youngest Portuguese political parties is CHEGA (CHEGA!), founded in April 2019 by André Ventura, a relatively young and controversial politician. Ventura was a civil servant employed in the tax system and a promising academic who defended his doctoral dissertation on the protection of minorities in 2013. Paradoxically, just a few years later, his political activism focused on topics such

as anti-migrant and anti-Romani policies, the alleged Islamization of Portugal, and the like, and it has yet to move away from these issues. The example of André Ventura highly personal as it may be, shows that, regardless of his previously held views and educational background, xenophobia and populism are unavoidable segments in the political activity of the Portuguese far right, which is also the case with the far right throughout the Old Continent. CHEGA, which literally means “Enough!” in Portuguese, built its ideological platform precisely by emulating right-wing forces in other European countries, such as the Spanish Vox, the French National Rally, the Italian Lega, the Hungarian Fidesz, etc. This is not at all surprising given that all of these parties employ identical patterns in their ideological platforms, political communication and relations with voters. Far-right European parties insist on topics such as the fight against illegal migration from the Middle East and Africa to the European continent, the fight against the Islamization of Europe, i.e. the preservation of its Christian culture and identity, intolerance towards the Romani (in a smaller number of cases, such as, for example, the Hungarian movement Jobbik), the fight against ever-growing European integration and the so-called European bureaucracies and pleading for a “Europe of sovereign nations” and the fight against so-called left-liberal ideas in the family, social and political sphere (Petrović, 2018: 106–115). Of course, there are differences between CHEGA and other European far-right parties and, generally speaking, it is difficult to generalize the values of European far-right parties. For example, the label of xenophobia tends to be employed lightly, often to parties that only stand for consistent compliance with the constitution and legislation on immigration, i.e. they are against the uncritical and uncontrolled admission of migrants into their countries and not in favor of banning migrants from entering them. These parties often insist on distinguishing between migrants from war-torn areas (Syria, Ukraine, etc.) and so-called economic migrants.

The current political program of CHEGA was adopted in 2021. The introduction states that this party was founded to restore the very core of Portuguese democracy. In the first part of the program, however, we already find the ideological nucleus of CHEGA: an insistence on the primacy of morality and self-responsibility as essential value frameworks of the Portuguese, European and Western civilization. Morality and self-responsibility in the Portuguese state and society should be based on the millennia-long Judeo-Christian tradition in the religious sense, and in the intellectual sense, on the ancient, i.e. Greco-Roman heritage. The CHEGA program insists on both social (public) morality and individual morality as necessary prerequisites for collective prosperity. Interestingly, this document, among other things, condemns Bolshevik communist and the revolutionary ideas and values of the October Revolution of 1917, which are perceived as extremely dangerous for established Portuguese and European social, political and economic values. CHEGA perceives these and similar ideas as nothing more than social

dystopias. On the other hand, CHEGA insists on liberal democracy in the political arena and neoliberalism in the economic sphere. It is declaratively attached to the modern civil culture, which is rooted the principle of separation of powers, as well as freedom of thought, expression and association. Among other things, CHEGA advocates for full sovereignty to be restored to the Portuguese state, a wide range of right-wing, i.e. conservative and nationalist values, the promotion of family values and a pro-birth policy, a responsible and limited immigration policy, sustainable economic development, environmental protection and numerous other values and principles that can be found in the programs of almost all contemporary political parties throughout Europe (CHEGA, 2021).

In the wider Portuguese public, however, CHEGA is far better known for radical and controversial views of its high-ranking officials, above all André Ventura. Thus, when it comes to immigrants from Muslim countries, Ventura advocates the introduction of quotas, regretfully noting that when visiting the outskirts of European cities like Brussels, Paris or London, you feel as if you were in Saudi Arabia (Move Aveiro, 2021). Ventura is also known for his extremely intolerant attitude towards the Romani community in Portugal, which is vilified in far right-wing Portuguese circles as work-shy and a parasite on the back of the Portuguese social system. In 2020, Ventura was fined by the Portuguese Commission for Equality and Against Racial Discrimination for publicly expressing such views, which were perceived as an outpouring of ethnic hatred (The Portugal News, 2020). Just like many other European far-rightists, Ventura is known for his fight against the feminist narrative. Thus, during the 2021 presidential election campaign, Ventura took a step further towards misogyny and insulted candidate Marisa Matias just because she wore red lipstick. This caused such an outrage in Portuguese feminist circles that the slogan “#VermelhoEmBelem” (red in Belem) quickly spread on social networks and subsequently led to the formation of the feminist movement “Red Lipstick” (Caldeira & Machado, 2023: 1). Ventura proved that he supports networking and unity of the far right and like-minded parties and movements at the international level, especially among Lusophone countries, when he called the newly elected left-wing president of Brazil, Luiz Inácio Lula da Silva, a bandit while endorsing the former far-right Brazilian president Jair Bolsonaro.

5. Why did CHEGA rise?

CHEGA has existed for less than four years and, in that short time, managed to achieve two notable election results – first in the parliamentary elections in 2019, when it won one parliamentary seat in a "baptism of fire", and in 2023, when it won twelve seats in the Parliament, thus becoming the third political force in the country. This exceptional election result was not a coincidence but a result of its

growing support, as attested by the fact that its candidate won almost 500,000 votes in the 2021 presidential elections, i.e. 12% of the total number of voters, coming third in the presidential elections. Accordingly, it seems reasonable to ask why Portugal, after several decades of resisting the wave of the extreme right that swept over many European countries, eventually succumbed to it and got a respectable political force like CHEGA? We believe that there are several causes that explain the rise of CHEGA, which are related not only to the narrow Portuguese, but also to the wider European context and political trends.

The first reason should be sought in the economic crisis of 2008, from which Portugal never truly recovered. Ten years after joining the European Union, this country began to feel the full benefits of its membership in the “big European family”. From 1995 to 2001, Portugal recorded an average annual growth rate of 3.5%, and GDP growth from 2002 to 2007 was 1.1% per year. In 2002, Portugal became a member of the Eurozone, hoping that adopting the new European currency would make it easier to service external debts and attract foreign investments. The outbreak of the world economic crisis in 2008, however, had devastating consequences for the Portuguese economy. Already in 2009, there was a drop in the value of exports by 10.2%, and imports by 9.9%. In 2010, the Portuguese government adopted fiscal consolidation measures, but that program was unsuccessful, and in 2011, Lisbon had to ask the financial institutions of the European Union for help (Afonso & Verdial, 2019: 7–9). Over time, the financial situation stabilized, but we must not lose sight of the fact that the crisis was most intensely felt by the middle and underprivileged classes, which have yet to fully recover from it. Thus, the unemployment rate in Portugal reached 17.6% in 2013, with only Spain and Greece ahead of it (Al Jazeera, 2013). The outbreak of the Covid-19 pandemic at the beginning of 2020, and then the outbreak of war in Ukraine two years later, brought an additional threat to the financial stability and sustainability of the Portuguese economy. Portugal managed to achieve a GDP growth of 6.7% in 2022, but it is predicted to fall to 1% in 2023 or 1.2% in 2024. Inflation has already reached 8.3% in 2022, where the general increase in prices especially affects the poorest sections of the population. In addition to food and energy prices, there has also been an increase in taxes and other administrative expenditures by the state, and individuals and companies are already being asked to reduce energy use where possible (OECD, 2022). In such a climate, CHEGA did very well with its populist slogans about the Brussels bureaucracy that takes money from the Portuguese never to return it, criticism of the unsustainability of the welfare system (whose biggest beneficiaries are actually targeted marginalized groups), which has to be served by hard-working Portuguese workers, and their fierce attacks on the economic policy of the ruling Socialist Party, especially during the restrictions imposed by the Government of Portugal in the sphere of trade during the Covid-19 pandemic (Cofina media, 2021).

The second reason is the fatigue in a significant part of the Portuguese electorate, which is tired of the two traditionally ruling parties, the Socialist Party and the Social Democratic Party. From 1981 until today, those two parties replaced each other in power (almost legally taking turns), and Portugal could truly be seen as a two-party system in practice. Over time, those two parties started to increasingly resemble each other, primarily in their acceptance of the official political, economic and security narratives of the European Union, as well as their broader adoption of left-liberal values and insistence on postmodern themes such as environmental protection, digital transformation, climate change, gender policy and other inclusive policies. Topics such as Portuguese nationalism and sovereignty, the attitude toward Portuguese history through different perceptions of justifying or condemning colonialism, and especially the view of Salazar's era were truly taboo. In this sense, the appearance of CHEGA, which is proud of Portuguese history, openly talks about an alleged Muslim invasion of Europe, puts a premium on the role of the family, the church and the state in the life of the individual and puts the Portuguese and Portugal first, was indeed refreshing for voters on the right side of the political spectrum who, above all, no longer recognized their true political representative in the Social Democratic Party.¹

The third reason is related to the rise of xenophobia both in Portugal and in the European Union in general. According to United Nations data from 2019, before the Covid-19 pandemic, around 888,000 immigrants lived in Portugal, which makes up 8.6% of the country's population. The largest number of immigrants come from Angola (159,000), followed by Brazil (136,000) and France (92,000), and then from Mozambique (71,000) and Cape Verde (60,500) (Datosmacro.com, 2019). It is, therefore, mainly a Lusophone but also a dark-skinned population from the former Portuguese colonies which, despite speaking the same language as the Portuguese and mostly belonging to the Roman Catholic Church and the same cultural circle as the Portuguese, are still subject to discrimination by some right-wing and ultra-nationalist circles in this European country. The leader of CHEGA, André Ventura, is known as a fierce xenophobe who has no qualms about calling immigrants in Portugal idlers who take advantage of state benefits. For instance, in the Portuguese Parliament, he once told Katar Moreira, an MP of the left-wing Free Party, born in the former Portuguese colony of Guinea-Bissau, to return to the country from which she came, which met with fierce condemnation from the

¹ According to the author, the Social Democratic Party cannot be considered a right-wing political option for a long time. Just as in the case of the People's Party (Partido Popular) in Spain, which is supposedly considered a party of the "classic right", the Social Democratic Party does not resist the systematic destruction of traditional and family values in Portuguese society, LGBT ideology and genderization, aggressive feminism, abortion etc. From that point of view, if the Social Democratic Party and the People's Party are "moderately right-wing" parties, then, compared to them, CHEGA and Vox are really far right parties.

Portuguese public (France 24, 2020). The xenophobia and racism of the members of CHEGA, however, seem most intense in the case of the Romani, of whom there are only about 50,000 in Portugal. They accuse the Romani of being work-shy and living off welfare, crime and other alleged abuses. Moreover, during the Covid-19 crisis, CHEGA proposed the creation of a special plan for dealing with the Romani, which would only apply to Romani communities in Portugal. The Romani community, on the other hand, has for years feared additional discrimination in their daily life due to such actions, which are now being proposed by the third most powerful political party in Portugal (France 24, 2022).

The fourth reason behind the rise of CHEGA is the almost complete dominance of left-wing ideas and feminism at Portuguese universities² and in the media, where they for decades had no barrier, or counterbalance. The Portuguese left stands for a range of issues that traditional Portuguese right-wingers see as unacceptable – abortion³, euthanasia⁴, same-sex marriages and right of adoption for same-sex couples, fundamental secularization and atheism of the state and society, etc. Just as in Spain after the death of the authoritarian ruler Francisco Franco in 1975, so in Portugal after the fall of the Salazar regime in 1974, the left-liberal elites of that time slowly took the helm in practically all spheres of society, with every attempt by the right to resist the destruction of traditional family values and patterns of social behavior were initially characterized as an attempt to return to Salazarism, which pushed the Portuguese right, both theoretically and practically, towards the center of the political spectrum. Identity issues (historical, national, religious, gender, etc.) have also become a very important field of struggle between the left-liberal elites and those who see them traditionally. Absolute criticism of

² For instance, at the Faculty of Arts and Humanities at the University of Coimbra, the oldest Portuguese university founded in 1290, there is a postgraduate program called Feminist Studies (Estudos Feministas), which focuses on Women's Studies/Gender Studies (Bebiano & Duarte, 2023).

³ In 2007, Portugal adopted the Law on Abortion, which allows abortion up to 10 weeks of pregnancy regardless of the motive (the law proposal was previously approved at a referendum in the same year). Radical feminists, however, are advocating that the law should be changed to remove any restrictions on performing abortion. On the other hand, the general impression is that the campaign of right-wing parties and the Roman Catholic Church against the Law on Abortion was rather soft (Monteiro, 2012: 587–602).

⁴ The question of legalizing euthanasia has caused a storm in the Portuguese public in the last few years. Like in the case of the law on abortion and same-sex marriage, left-wing parties supported the idea of decriminalizing euthanasia, while right-wing parties, especially CHEGA, oppose such attempts. First, the Law on Euthanasia was adopted in the Portuguese parliament in January 2021, but Portuguese president Marcelo Rebelo da Souza refused to sign it twice because he disagreed with it. Finally, the Portuguese Constitutional Court rejected this law twice, the last time at the end of January 2023. However, this only briefly ended the debate on this important issue, as the left-wing forces in the parliament are expected to start drafting a new text of the law on euthanasia (The Brussels Times, 2023).

Portuguese colonialism, denouncing the idea of Portugal as a nation-state of the Portuguese people rooted in their common origin, language and historical experience, constant attacks on the Roman Catholic Church⁵, and systematic and aggressive feminization of society, with the branding of the white, Christian man as a retrograde element – these are some of the basic views of Portuguese left-liberal promoters on identity issues. In such a context, it is quite logical that the base of hard Portuguese traditionalists eagerly welcomed a party like CHEGA, which, we can safely say, was the first to defend the Portuguese nation, tradition, identity and culture after several decades.

6. Conclusion

Until a few years ago, the premise about so-called "Iberian exceptionalism", that is, the resistance of Spain and Portugal to the growth of far-right populist political parties, which was noticeable in all other European countries, seemed plausible. It was a somewhat unusual fact, considering that the two countries were right-wing dictatorships with elements of fascism, racism and neo-colonialism until only about 50 years ago. In both countries, there was a sudden rise of extreme right-wing political options for similar reasons – a decline in trust in the established political elite, the economic crisis, the rise of xenophobia, etc. There is no doubt that CHEGA used the post-pandemic moment as a culmination of general dissatisfaction to its political advantage, with its inconsistent populist rhetoric adapted to different needs and different target groups (Pimenta, Gonçalves y Zúquete, 2022: 1). Xenophobia also played an important role in the birth and rise of the Portuguese far right, where CHEGA cunningly and extremely superficially used the alleged contrast between "good and hard-working Portuguese Europeans", on the one hand, and the "Romani, Afro-Portuguese and Portuguese anti-fascists" on the other, who are idlers that only exploit the former (García Jaramillo, 2021: vii). Due to its political style and behavior, the topics it deals with and the way it communicates with voters, CHEGA is rightfully among the parties that are characterized not only as far right, but also as populist, authoritarian and nativist in

⁵ The latest in the series is the general campaign these days against the Roman Catholic Church due to allegations that around 5,000 children were sexually abused by priests in the last few decades. Although the Portuguese bishops have expressed regret about it and announced the removal from church service of those involved in such atrocities (even Pope Francis issued a special instruction on the matter), the brutal media campaign against the Roman Catholic Church continues, where in the last few weeks the front pages of most of the most widely read daily newspapers, as well as the portals of television stations (including the public service - Rádio e Televisão de Portugal) are filled with texts against the church, clergy and bishops (RTP, 2023).

nature (Mendes, 2022: 329). It remains to be seen whether CHEGA will manage to stand the test of time and evolve into an established political party and Portugal into a truly multi-party system in practice. The strengthening of left-liberal political ideas, feminism, but also Eurofanaticism in the public sphere, media and universities will certainly favor the growth of CHEGA as the only barrier against such processes in Portugal.

ЛИТЕРАТУРА/LITERATURE

- Бышок, С. (2017). *Новая Европа Владимира Путина. Уроки Запада для России*. Москва: Книжный мир, ФРИГО Народная дипломатия.
- Достанић, Д. (2019). Приказ књиге: Јово Бакић, Европска крајња десница 1945-2018, Слио, Београд, 2019, 699 стр., *Политичка ревија* 62 (4): 281–304.
- Достанић, Д. (2022). Ко је десно или покушај типологије деснице. *Нови Стандард*. 12.04.2022. Преузето са: <https://standard.rs/2022/04/12/dusan-dostanic-ko-je-desno-ili-pokusaj-tipologije-desnice/?alphabet=cyrillic>, датум приступања: 26.1.2023.
- Ђурковић, М. (2011). Ернст Јингер и мисао конзервативне револуције, *Српска политичка мисао* 33 (3): 147–176.
- Ђурковић, М. (2019). *Десна мисао у XX веку*. Нови Сад: ИК Зорана Стојановића.
- Ђурковић, М. (2022). Орбан, Качињски и потрага за адекватним партнерима на западу, *Српска ревија за европске студије* 1 (2-3): 133–155.
- Петровић, Р. (2019). Избори за Европски парламент 2019. године у Шпанији и Португалу, *Култура јолиса XVI* (посебно издање): 117–133.
- Петровић, Р. (2021). Португал и Шпанија: случај првих светских колонијалних империја. У: Бабић, Д., Петровић, Р. и Вићентић, Ј. (ур.). *Суочавање Европе са њеном колонијалном прошлошћу*. Београд: Институт за европске студије (17–38).
- Abusos. "Um crime não pode ser escondido", defende Januário Torgal Ferreira. (5.3.2023). RTP. https://www.rtp.pt/noticias/pais/abusos-um-crime-nao-pode-ser-escondido-defende-januario-torgal-ferreira_v1471235
- Afonso, A. and Verdial, N. (2019). Sovereign Debt Crisis in Portugal and Spain, *EconPol* (40): 1–32.
- André Ventura says he won't give up immigration quotas from Islamic countries (3.7.2021). *Move Aveiro*. <https://www.moveaveiro.pt/en/andre-ventura-dit-quil-nabandonnera-pas-les-quotas-dimmigration-en-provenance-des-pays-islamiques-o-jornal-economico>
- André Ventura fined for discriminating against gypsies. (28.1.2020). *The Portugal News*. <https://www.theportugalnews.com/news/2020-11-28/andre-ventura-fined-for-discriminating-against-gypsies/56948>
- André Ventura critica "restrições absurdas" no comércio e vota contra Estado de Emergência. (4.1.2021). *Cofina media*. <https://www.cmjornal.pt/politica/detalhe/andre-ventura-critica-restricoes-absurdas-no-comercio-e-vota-contras-estado-de-emergencia>

- Bakić, J. (2015). Levica i desnica: pokušaj teorijskog određenja i iskustvene primene na slučaju Srbije (1990–2014), *Sociologija* LVII (1): 46–71.
- Bakić, J. (2019). *Evropska krajnja desnica (1945–2018)*. Beograd: Clio.
- Bebiano, A. and Duarte, M. 2023. Apresentação – Estudos Feministas. (5.3.2023). *Centro de Estudos Sociais – Universidade de Coimbra*. <https://ces.uc.pt/pt/doutoramentos/programas-de-doutoramento/estudos-feministas>
- Central Intelligence Agency (2020). *CIA World Factbook 2020–2021*. New York: Skyhorse Publishing.
- Dostanić, D. (2022). Jačanje desnice kao strašilo: slučaj SR Nemačke. U: Ajzenhamer, V. i Vuković, N. (ur.). *Čovek, prostor, tehnologija, ideje: međunarodna bezbednost u trećoj dekadi 21. veka*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu (237–275).
- Eatwell, R. (1998). The dynamics of right-wing electoral breakthrough, *Patterns of Prejudice* 3 (32): 3–31.
- Eatwell, R. (2000). The rebirth of the 'extreme right' in Western Europe?, *Parliamentary Affairs* 3 (53): 407–425.
- Eatwell, R. (2018). Chapter 13: Charisma and the Radical Right. In: Rydgren, J. (ed.). *The Oxford Handbook of the Radical Right*. Oxford: Oxford University Press (251–268).
- Eleição para o Presidente da República 2021. (24.1.2021). *Comissão Nacional de Eleições*. <https://www.cne.pt/content/eleicao-para-o-presidente-da-republica-2021>
- Eleição para o Presidente da República 2016. (24.1.2016). *Comissão Nacional de Eleições*. <https://www.cne.pt/content/eleicao-para-o-presidente-da-republica-2016>
- Extreme Right / Radical Right / Far Right. (04.05.2017). *ADL*. <https://www.adl.org/resources/glossary-term/extreme-right-radical-right-far-right>
- Halikiopoulou, D. (2018). 'Far right' groups may be diverse – but here's what they all have in common. *The Conversation*, 27.09.2018, Available at: <https://theconversation.com/far-right-groups-may-be-diverse-but-heres-what-they-all-have-in-common-101919>
- Jaramillo, D. G. (2021). *Constructing the "good Portuguese" and their Enemy-Others: The Discourse of the Far-Right Chega Party on Social Media*. Master in Social and Organizational Psychology. Lisbon: Instituto Universitário de Lisboa.
- Mendes, M. S. (2022). 'Enough' of What? An Analysis of Chega's Populist Radical Right Agenda, *South European Society and Politics* 26 (3): 329–353.
- Monteiro, R. (2012). A descriminalização do aborto em Portugal: Estado, movimentos de mulheres e partidos políticos, *Análise Social* 48(3): 586–605.
- Caldeira, P. S. and Machado, A. F. (2023). The red lipstick movement: exploring #vermelhoembeleem and feminist hashtag movements in the context of the rise of far-right populism in Portugal. *Feminist Media Studies* 23 (1): 1–17.
- Petrović, R. (2018). Buđenje desnice u Evropskoj uniji – put ka Novoj Evropi ili „lažna uzbuna“?, *Politeia* VIII(15): 103–120.
- Pimenta, D., Gonçalves, E. and Zúquete, J. P. (2022). *The Irregular Populist: André Ventura – The Leader of Chega*. Provo: Team Populism.
- Portugal: Najveći pad ekonomije u 38 godina. (11.3.2013). *Al Jazeera*. <https://balkans.aljazeera.net/news/economy/2013/3/11/portugal-najveci-pad-ekonomije-u-38-godina>
- Portugal projection note OECD Economic Outlook November 2022. (22.11.2022). *OECD*. <https://issuu.com/oecd.publishing/docs/portugal-oecd-economic-outlook-projection-note-nov>

- Portugal - Inmigración. (2019). *Datosmacro.com*. <https://datosmacro.expansion.com/demografia/migracion/inmigracion/portugal>
- Portugal far-right deputy calls for black MP to be "sent back". (29.1.2020). *France 24*. <https://www.france24.com/en/20200129-portugal-far-right-deputy-calls-for-black-mp-to-be-sent-back>
- Portugal's flourishing far right target Roma ahead of vote. (21.1.2022). *France 24*. <https://www.france24.com/en/live-news/20220125-portugal-s-flourishing-far-right-target-roma-ahead-of-vote>
- Portugal's Constitutional Court rejects decriminalisation of euthanasia. (30.1.2023). *The Brussels Times*. <https://www.brusselstimes.com/belgium/362021/portugals-constitutional-court-rejects-decriminalisation-of-euthanasia>
- Programa Político 2021. (3.7.2021). *CHEGA*. https://partidochega.pt/index.php/programa_politico/
- Ravik Jupskås, A. and Segers B., I.. 2020. What is right-wing extremism? (07.11.2020). *University of Oslo*. <https://www.sv.uio.no/c-rex/english/groups/compendium/what-is-right-wing-extremism.html>
- Resultados Globais Território Nacional e Estrangeiro. (2022). *Eleições Legislativas*. <https://www.eleicoes.mai.gov.pt/legislativas2022/resultados/globais>
- Resultados Globais Território Nacional e Estrangeiro. (2019). *Eleições Legislativas*. <https://www.eleicoes.mai.gov.pt/legislativas2022/resultados/globais>
- Território Nacional e Estrangeiro Resultados Globais. (26.5.2019). *Eleições europeias*. <https://www.eleicoes.mai.gov.pt/europeias2019/resultados-globais.html>
- Território Nacional e Estrangeiro Resultados Globais. (2014). *Eleições europeias*. <https://www.eleicoes.mai.gov.pt/europeias2019/resultados-globais.html#none>